

«В БОРОТЬБІ ПРОТИ НАРОДОВБИВЦЬ-БІЛЬШОВИКІВ...»:
МОТИВАЦІЯ ДО ВСТУПУ В УКРАЇНСЬКУ ПОЛІЦІЮ КИЄВА
(1941–1943 РР.)

Дослідження в рамках *Holocaust Studies* на теренах України наразі швидко розвиваються. Як відомо, важливою складовою таких студій є історія локального колабораціонізму, в тому числі місцевих органів поліції. Останніми десятиліттями українській поліції присвятили чимало серйозних праць, які демонструють доволі високу активність частини її службовців у впровадженні геноцидальної політики нацистів¹. Подібний контекст підштовхнув (не лише) істориків до аналізу мотивів поліцейських, серед чого варто виділити праці Александра Прусіна. Застосувавши запропонований Кристофером Браунінгом² методологічний інструментарій, він здійснив концептуальне дослідження української поліції генеральної округи Київ. Мета, власне, нашої розвідки – використати подібні підходи та зосередитись виключно на поліцейських київської міської поліції Києва.

19 вересня 1941 р. до Києва увійшли передові частини німецьких військ. Разом із ними прибула похідна група ОУН (м) на чолі з Степаном Сулятицьким, яка розпочала формування нового адміністративного апарату, в тому числі й поліції³. 21 та 23 вересня з Житомирського табору для військовополонених до Києва прибувають перші загони колишніх червоноармійців на чолі з націоналістами, що заповнюють кадровий вакуум новоствореної

¹ Наведемо лише головну: Dean M. Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York, 2000.

² Див. розділ щодо мотивів поліцейських: Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: Harper Collins, 1992. P. 177–184.

³ Кабайда А. 1941. Календар-альманах «Нового шляху». Торонто: «Новий шлях», 1991. С. 47.

Української народної міліції. Серед особового складу поліції було чимало мельниківців, серед яких знаходимо наступних: Петро Онуфрик, Роман Біда, Ярослав Гайвас, Іван Кедюлич та Володимир Чорний. Згодом до цього списку додалися майбутні коменданти штабу поліції Григорій Захвалинський та Анатолій Кабайда⁴.

За влучним спостереженням Прусина, кістяком персоналу поліції була впливова, однак малочисельна група націоналістично, антибільшовицьки, а інколи антисемітськи налаштованих осіб – прибічників ОУН, емігрантів, або місцевих ворогів радянської влади⁵. Відповідно до наявних досліджень, саме вони виступали як організатори органів місцевої адміністрації на окупованих теренах УРСР. На Київщині ця ініціатива перейшла до рук мельниківців, а тому вони намагалися швидко закріпити власні позиції і планували поширювати власний партійний вплив⁶. Першочергові плани також передбачали створення власних силових структур, які б забезпечували порядок і гарантували домінування націоналістів у регіоні. За виразом одного з провідних діячів ОУН (м) Миколи Капустянського, особовий склад (київської) поліції мав би стати «зародком української армії, котра б зуміла збройним шляхом встановити на Україні самостійну державу»⁷.

Окрім цього, упродовж осені 1941 р. на службу в поліцію йшли учасники Української революції 1917–1921 рр. Ще 29 червня 1941 р. за участі керівних представників емігрантських кіл у Кракові було створено Українську генеральну раду комбатантів (УГРК). Її головним завданням стала мобілізація та консолідація розрізнених по всій Європі груп колишніх військових та їх

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 11. Спр. 769. Т. 3. Арк. 12–16.

⁵ Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1. С. 45.

⁶ Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 року на історичній Волині. *Україна Модерна*. 2013. № 20. С. 232–233.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26748. Арк. 63–64.

подальша відправка на окуповані німцями українські землі «для організування національної адміністрації та національної армії»⁸.

Наприклад, комендант Подільської райполіції Василь Куценко воював під командуванням генерала Юрія Тютюнника в часи революції, а після інтернування відправився до Франції⁹. За свою роботу на посаді коменданта був нагороджений медаллю і відправлений на екскурсію в Німеччину¹⁰. Гнат Купрійчук був командиром 18-ї пішої дивізії Армії УНР, а пізніше – нагороджений «Хрестом Симона Петлюри»¹¹. На посаді коменданта Софіївської райполіції він таємно доносив німецькій службі безпеки (Sipo/SD) про наявність в лавах української поліції як радянських підпільників, так і членів ОУН (м)¹². Комендант Святошинської райполіції Аркадій Арсенів також був колишнім учасником революції. Під час роботи в поліції він, за характеристикою одного з керівних її службовців, був «одним з активних комендантів поліції, вислужувався перед німцями»¹³.

Дехто з місцевих жителів також мав власні ідеологічно вмотивовані переконання під час вступу в поліцію. Член ВКП (б) та етнічний німець, 34-річний Володимир Чернишев вступив до агентурного відділу Української кримінальної поліції наприкінці 1941 р. Він виконував завдання з пошуку та ідентифікації місцевих комуністичних активістів. За його сприяння було арештовано двох комуністів – начальника Дарницького депо та секретаря партбюро. Мотивував він це тим, що вважав комуністів «особистими ворогами»¹⁴. Під час однієї бесіди зі знайомою він отримав логічне заперечення: «Володя, а ти ж також був комуністом».

⁸ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Редкол.: В. М. Литвин, В. С. Лозицький, О. С. Онищенко та інші. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 665–666.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56699. Арк. 16.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26748. Арк. 161–162.

¹¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. Книга 1. С. 230; Так само. Київ: Темпора, 2011. Книга 2. С. 302.

¹² Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р-2320. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37–37 зв.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26748. Арк. 166–167.

¹⁴ Там само. Спр. 2799. Арк. 14–15, 47.

На що той відповів, що «мені треба було бути комуністом»¹⁵. Чернишев стверджував, що за радянської влади його життя проходило в постійному напруженні, оскільки зводилося до приховування власного німецького походження. Натомість «тепер ось прийшли наші (німці), вони мені дали гарне життя» (як фольксдойч він отримував краще забезпечення від німецької влади)¹⁶.

Як уже зазначалося, один із перших загонів поліції, що увійшов до Києва, складався переважно з колишніх військовополонених. Їх вибір міг бути продиктований мотивами виживання, оскільки смертність у нацистських таборах була високою. Лише до лютого 1942 р. в німецькому полоні було вбито чи загинуло близько 2 млн червоноармійців¹⁷. У деяких таборах перебували вербувальники з ОУН, які пропонували полоненим роботу в поліції¹⁸. Враховуючи наведену статистику смертності, робота могла виглядати як спасіння. Не бажаючи залишатися в таборі, військовополонені чіплялися за будь-яку можливість вийти звідти. Кость Гіммельрайх, згадуючи про перебування в Житомирському таборі, писав, що одного дня йому «почулася рідна мова». Виявилося, що мельниківці відбирали приблизно двісті осіб для роботи в київській поліції, тож він поставив собі за мету увійти до її складу¹⁹.

Мотиви виживання побутували й серед жителів Києва. Для Олександра Баронича відсутність зарплатні в поліцейському оркестрі не стала вагомою причиною для залишення поліцейської служби, адже там «можна було користуватися їдальнею, де вранці й увечері давали каву в другій і половині дня обід. Давали хліб по 250 грамів на день, пізніше по 400 грамів, і це для мене було дорого, оскільки інших джерел для існування я не мав»²⁰.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 2799. Арк. 67.

¹⁶ Так само.

¹⁷ Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. Москва: АНО «Русское историческое общество», 2009. С. 18, 135.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 59660. Арк. 87 зв.

¹⁹ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА–Схід». Торонто: Літопис УПА. 1987. С. 90–91.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50925. Арк. 31.

Рішення вступити до київської поліції могло бути продиктоване соціальним і матеріальним захистом, позаяк службовці мали ряд преференцій. Наказом від 29 травня 1942 р. встановлювався розмір постачання допоміжної поліції (який відповідав нормам німецької), за яким шуцмани отримували безкоштовне харчування в їдальнях²¹. Родини тих, хто перебував на службі в поліції, були забезпечені обов'язковим пайком та одягом. Також поліцейська служба гарантувала для родини «захист від німецької поліції, за допомоги адміністративних та спеціальних коштів»²². На практиці це означало, що на родину поліцейського накладався імунітет від різних примусових заходів окупаційної влади. Наприклад, родини поліцейських не відправлялися на примусові роботи до Німеччини²³.

Часто стратегії виживання перегукуються з прямим примусом. 18 жовтня 1941 р. до полонених Київського табору навідався німецький офіцер і через перекладача попросив вийти вперед лише українців. Івана Харченка та інших 27 полонених, що викликалися, відправили до штабу київської поліції. Там його та інших повідомили, що вони відтепер призначені на роботу в Печерську райполіцію²⁴. Іншим разом, у жовтні 1942 р., староста одного з хуторів призначив Федора Шамича до групи осіб, що відправлялися на примусові роботи до Німеччини. Шамич почав переховуватися від відправки, проте його викрила місцева поліція й конвоювала до пересильного табору. Саме тут йому та іншим довелося вступити до поліції, адже їх було попереджено: «Хто не бажає їхати в Німеччину, необхідно вступити до поліції»²⁵.

Дехто з членів поліції, як от колишні радянські службовці, послуговувався радше конформістськими мотивами²⁶. До війни

²¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 34. Арк. 78–79.

²² ДАКО. Ф. Р-2320. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27–27 зв.

²³ Хорошунова И. Второй и третий годы войны. URL: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm. (дата звернення: 10.03.2021).

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 70029фп. Арк. 23, 62.

²⁵ Там само. Спр. 9793. Арк. 21–23.

²⁶ Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1. С. 46–49.

Філіп Лелюх працював сторожем Київської в'язниці, після чого його перевели на роботу в міліцію на посаду оперуповноваженого з розшуку. В першій половині 1942 р. його було призначено до української поліції на посаду вартового в'язниці. За свідченням колишніх в'язнів, вартовий Лелюх брав участь у їх побитті. Хоча за офіційно встановленими нормами лише німцям та перекладачам дозволялося застосовувати силу, Лелюх «створював нестерпні умови за власною ініціативою ув'язненим»²⁷. За проявлену ініціативність його нагородили «Відзнакою для східних народів»²⁸.

В іншому випадку заступник коменданта Ярославської райполіції, 32-річний Вадим Макієвський, за радянської влади приховав своє походження (батько – аристократ, мати – дочка священника) й вступив до ВКП (б)²⁹. Під час окупації він, навпаки, розкрив ці деталі задля вступу до поліції. Вже перебуваючи на службі, він виявляв неабияку ініціативність. Інколи Макієвський влаштовував політичні лекції антирадянського й антисемітського характеру³⁰. Ув'язнені скаржилися на регулярні побиття з його боку. Красномовною є ситуація, коли після побоїв Макієвського втратила свідомість жінка, яка не зізнавалася у своєму єврейському походженні³¹.

Таким чином, серед службовців київської поліції зустрічаються особи з абсолютно різною біографією, тому їх можна умовно розділити на декілька груп. Керівний склад посідали переважно ідеологічно вмотивовані люди – антибільшовицьки налаштовані місцеві та прибулі з Заходу націоналісти. Офіцерський рівень репрезентований конформістськи налаштованими, часто колишніми радянськими службовцями. Низовий рівень майже повністю складався з пересічних чоловіків, які керувалися різноманітними стратегіями виживання.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43368. Арк. 14, 17–17 зв., 29 зв.

²⁸ Там само. Арк. 15 зв., 29 зв.

²⁹ Там само. Спр. 51178. Арк. 9–9 зв., 54 зв.

³⁰ Так само. Арк. 15 зв.–16 зв.

³¹ Так само. Арк. 16 зв.–17, 23, 28–29, 43.

Бібліографія

- ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 34.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 2799.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 9793.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26748.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43368.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50925.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 51178.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56699.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 59660.
ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 70029фп.
ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 769. Т. 3.
Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА–Схід». Торонто: Літопис УПА, 1987. 270 с.
Державний архів Київської області. Ф. Р-2320. Оп. 1. Спр. 1.
Кабайда А. 1941. Календар-альманах «Нового шляху». Торонто: «Новий шлях». 1991. С. 31–57.
Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 року на історичній Волині. *Україна Модерна*. 2013. № 20. С. 215–244.
Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1. С. 31–59.
Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. Книга 2. 424 с.
Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Редкол.: В. М. Литвин, В. С. Лозицький, О. С. Онищенко та інші. К.: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
Хорошунова І. Второй и третий годы войны. URL: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm. (дата звернення: 10.03.2021).
Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. Москва: АНО «Русское историческое общество», 2009. 480 с.
Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: Harper Collins, 1992. 271 p.
Dean M. Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York: Palgrave Macmillan, 2000. 241 p.